

УЧАСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ М. ХЕРСОНА (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Досліджено проблеми розвитку промислового потенціалу міста Херсона, участь у цьому процесі адміністративного управління Херсонської губернії в кінці XVIII – першій половині XIX століть. Розглянуто промислові підприємства різних галузей. Зроблено висновки про внесок адміністративного управління в розвиток промислового потенціалу міста.

Ключові слова: промисловість, торгівля, адміністративне управління.

Исследованы проблемы развития промышленного потенциала города Херсона, участие в этом процессе административного управления Херсонской губернии в конце XVIII – первой половине XIX веков. Рассмотрены предприятия различных отраслей промышленности. Сделаны выводы о роли административного управления в развитии промышленного потенциала города.

Ключевые слова: промышленность, торговля, административное управление.

This article deals with the problems of the development of industry potential of Kherson, the participation of administrative government of Kherson gubernia in this process at the end of the XVIII century – the first half of the XIX century. It explores the problems of industrial enterprises of different branches. The conclusions about the contribution of the administrative government in the development of industry and trade potential of the town are drawn.

Key words: industry, trade, administrative government.

Одна з причин зростаючої уваги до історії міста пов'язана зі збільшенням інтересу до сьогодення міста. У зв'язку з його розвитком виникають нові складні проблеми екологічного, економічного, політичного і психологічного характеру. Добре відомо, що кожного разу, коли сучасність ставить перед суспільством нові проблеми, історична наука також звертається до них у пошуках їх генезису, розвитку, можливих рішень. Так і в даному разі проблеми сучасної урбанізації стимулюють підвищену цікавість дослідників до історії міста. Важливими факторами внесення містознавчих сюжетів до числа актуальних в історіографії є велика роль міст у соціальному, культурному і політичному прогресі, їх вплив на генезис і розвиток капіталізму, а також деяке відставання у вивченні історії міста в попередні роки.

Дореволюційний період історіографії характеризується виникненням перших краєзнавчих розвідок у XIX ст. Переважно це були публікації археографічного характеру. Краєзнавчі дослідження Херсонської губернії наукового характеру пов'язують з іменем А. О. Скальковського. В середині 1850-х років спостерігається поживлення краєзнавчих досліджень з історії Південної України. Цьому факту сприяло видання з 1844 р. «Записок Одеського товариства історії та старожитностей». У 80-90-х роках XIX ст. відбувається оформлення краєзнавства як спеціальної галузі історичного дослідження.

Наступний період у розвитку краєзнавчих студій припадає на 20-30-ті роки XX ст., що було пов'язано із суттєвими змінами в суспільному устрої, національній свідомості та історичній науці. Вивченням

історії краю займалися члени Одеського наукового товариства при ВУАН, яка мала свої відділення в Херсоні та Тирасполі, а члени її активно опрацьовували проблеми колонізації Півдня України.

У роботах радянських авторів 1950-80-х років Південь України розглядався не як особливий регіон, а як невід'ємна частина історії України та Росії. Історія південноукраїнських земель кінця XVIII – XIX ст. сприймалася у світлі кризи феодалізму та розвитку капіталістичних відносин. Історії капіталістичних відносин були присвячені роботи І. О. Гуржія, В. О. Голобуцького та інших.

Важливу роль у поширенні краєзнавчих досліджень відіграли науково-практичні конференції, що проводились у краї протягом 1990-2000-х років. У краєзнавчій літературі з'являються нові акценти і теми, яких не було в попередні періоди. Як і раніше, в центрі уваги дослідників знаходяться проблеми заселення, культурної та господарчої колонізації Півдня України.

Серед невирішених раніше проблем можна виділити недостатність уваги дослідників до участі органів міського самоврядування та адміністративного управління в розвитку промислово-торгівельного комплексу міст Південної України.

Завданнями даної статті є розгляд проблем, пов'язаних з розвитком промислового комплексу на прикладі міста Херсона та виділення участі адміністративного управління в даному процесі.

У законодавстві та економічній теорії кінця XVIII – першої половини XIX століть не було розмежування між державною та муніципальною власністю на про-

мисловий комплекс міст. Але особливістю законодавства було те, що промислово-торгівельні підприємства входили до складу «міського господарства». Це робило можливим участь органів місцевого самоврядування та адміністративного управління в розвитку промислово-торгівельного комплексу міста.

Із галузей та видів підприємств у Херсоні існувало, в основному, дрібне виробництво – головним чином у вигляді домашньої промисловості, пов'язаної з сільським господарством і тваринництвом (млини, риболовні), але в них почали з'являтися підприємницькі тенденції на початку XIX століття.

Галузь, що не потребувала використання кваліфікованих робітників – вовномийна про-мисловість, у якій широко використовувався труд жінок, дітей і підлітків. Виробничий процес тут не був складний – він зводився до сортування, миття вовни. Доля робітників не була легкою: з 4.30 ранку до 8 години вечора вони працювали [4, с. 9]. Стосовно збуту проблем не виникало: через Херсон вовна відправлялась за кордон.

Перша вовномийна з'явилась у 1828 році в Херсоні, її побудував француз Вассал і грек Демінітру. Потім такі підприємства збільшилися. Власниками були Готрон, Філіберт, Фекер, Феін, граф Толстой, Багауер, Вайнштейн, Аларт, Лемперт [10, с. 128].

Афанасьєв-Чужбинський бачив великі вовно-мийні, на яких усе літо відбувалась робота; працювали здебільшого молоді дівчата [3, с. 214]. З 12 вовномієн, що існували в губернії, 10 працювали в Херсоні. Вовномийні за кількістю обертаємих цінностей займали перше місце в промисловості міста Херсона. У 1846 р. в Херсоні налічувалось 9 вовномієн.

Середня поденна плата працівника була 75 коп. Робота тривала з середини квітня до вересня. Не дивлячись на подібні успіхи вовномієн, як відмічав губернатор у 1861 році, стан промисловості був дуже низьким [14, с. 112].

Одним з найбільш значних підприємств виявились салотопні, свічкові та костопальні. До 1814 року салотопні та свічкові підприємства не відділялись один від одного чіткою лінією, тобто, як ми вважаємо, один і той же завод сполучав у собі виробництво і сала, і свічок. З 1814 р. губернатор уже відмежовує їх у дві відмінні графи. Салотопні були засновані на найманій праці, тобто носили характер капіталістичних мануфактур. Сало було предметом першої необхідності на Півдні України і з успіхом йшло на експорт до Туреччини. У 1846 р. салотопень було 11, на них виплавляли 12 тис.пудів сала $\approx$ 40 тис. руб. [1, арк. 28]

Салотопна справа була пов'язана з тваринництвом. У 1858 році при тій же кількості салотопень оборот складав 22 930 руб., у 1857 р. – 24 800 руб., у 1858 р. – 15 892 руб., а у 1859 р. виробництво впало до 14 112 руб. У 1861 р. салотопень було 10 і оборот дорівнював 16 000 руб.

Свічкове виробництво розвивалось у менш значних обсягах, що може бути пояснено менш значним попитом. Їх кількість у 1850-х роках була від 4 до 6. У 1846 р. сума виробництва дорівнювала

23 532 руб., а у 1861 р. сума впала до 16 910 руб. [16, с. 51–52].

Заснування кісткообпалювального заводу відноситься до 1848 р. На ньому працювало 12 чоловік і обпалювалось 20 тис. пудів кісток на суму до 30 тис. руб. У 1857 р. виробництво впало, а в 1861 р. знов піднялось до 3 000 руб. [9, с. 84].

Наведені дані нашоухують нас на висновок, що найбільшою точкою розвитку підприємств були 1846-1848 роки. Потім виробництво падає, найбільш різко в кісткообпалюваних і салотопних підприємствах, мабуть, тому, що вони були зорієнтовані на міжнародний ринок, а свічкові підприємства знаходили свого покупця на внутрішньому ринку. Але після 1856 року підприємства починають відроджуватись після війни, найбільших успіхів досягли салотопні підприємства.

Історія суконної промисловості в Херсоні позначена жорсткими сторінками. Метод, який застосовували тут для набору робочої сили, був характерний для періоду первісного накопичення капіталу, як це було у Великобританії на зорі її капіталістичного розвитку. На Херсонщині теж ловили на дорогах бродяг, щоб силою залучити їх до роботи на підприємствах. Хоч багато з них утікало, ми можемо казати про пролетаризацію частини поселенців.

Особливо багато бродяг перебували в Дніпрових плавнях. Утікачі поселялись тут, бо надіялись на свободу. Якийсь час губернатори не піднімали шуму з приводу поселенців у плавнях. Коли був виданий наказ про заснування суконного підприємства при приказі суспільного презирства, почався обшук плавнів.

13 січня 1810 р. Херсонський цивільний губернатор Рахманов згадував про свої досягнення. За його наказом зловили 6 чоловік, які втекли з фортеці, і 150 бродяг. Так і були набрані робітники для нового підприємства. Приказ суспільного презирства видав на влаштування мануфактури 20 тис. руб.; окрім цього, він отримав суду від Міністерства внутрішніх справ на суму 10 тис. руб. строком на 10 років [1, арк. 30].

Оскільки робітники не мали спеціальної підготовки, губерньська влада вирішила виписати із велико-російських губерній декількох досвідчених майстрів і виплачувати їм заробітну плату. Усім іншим робітникам за їхній труд виплачували тільки їжу та одяг.

На Херсонській суконній мануфактурі працювали 8 станів. На ній виготовлялось сукно доброї якості, яке купували для рекрутів. Так почала свою діяльність перша в Херсонській губернії суконна мануфактура.

В умовах війни та супроводжуваної нею чуми Херсонська мануфактура опинилась у тяжкому становищі. У 1812/1813 рр. на підприємстві діяло всього 3-5 станів. У 1814 р. мануфактура існувала в монопольному вигляді. Постало питання: як поповнити її робітниками? Губернатор Карагеоргій запропонував поповнювати підприємство робочою силою за рахунок сиріт та незаконнонароджених дітей. На підприємстві діти повинні були відпрацювати

15 років і отримувати лише їжу та одяг. У виняткових випадках, за особливі успіхи в роботі адміністрація могла виплачувати молодому робітнику заробітну платню 12 руб. на рік. Інша доля чекала тих, хто не проявив старанності. Таких відсилали в рекрути [2, арк. 48].

Таким чином, праця на казенній мануфактурі розглядалась херсонською адміністрацією як міра покарання, яка наближалась до кріпосних робіт.

Уже 5 червня 1815 року цей проект був прийнятий Кабінетом Міністрів. Підприємство отримало постійних робітників.

Поповнена новими силами мануфактура показала на кінець 1815 р. такі результати: було виготовлено 1 067 аршин сукна, втому числі 301 аршин нев'яленого. З цього числа тільки 904 аршина на суму 3 391 руб. було продано військовим відомствам для рекрутських мундирів. Інша кількість пішла на одяг для робітників. Суконна мануфактура припинила своє існування в 1828 році, робітники були переведені на казенний канатний завод [7, с. 128; 8, с. 119].

У Херсоні існувало декілька приватних суконних мануфактур, власниками яких були поміщики Скаржинській, Лутковський, Кир'юков та Корбе. Всі разом вони виготовляли сукна на суму 72 000 руб. асс., що складало 26 000 руб. сріблом. У 1829 році вартість продукції зросла до 84 900 руб. Продукція збувалась на ярмарках. З 1840-х роках поміщицьке підприємство в галузі суконної справи скорочується: губернатор указує на три, потім дві і згодом одну суконну мануфактуру. Працювало 87 чоловік і робили сукна на суму 6 125 руб. сріблом. [2, арк. 45].

Таким чином, суконна справа вимагала складних операцій, для яких не підходила праця з-під палки. В поміщицькій суконній справі через використання кріпосної праці не виявилось скільки-небудь помітного прогресу.

Новим явищем було заснування приватного суднобудування. За ініціативою купецтва в Херсоні була заснована верф для будування кораблів, які можна було використовувати для чорноморської торгівлі. Якщо у 1801 р. на Херсонській купецькій верфі було збудоване тільки одне судно, то у 1801 р. з її стапелів зійшло великих кораблів – 24, каботажних – 36. З часом у суднобудівництво підключились мешканці різних сіл та міст. З 1808 до 1818 р. у декількох пунктах Півдня України (головним чином у Херсоні) було збудовано 208 купецьких судна [13, с. 19]. Ці суднобудівні заводи показують зв'язок між нескладними верфями, які виникли ще в кінці XVIII ст., і сучасним суднобудуванням. У якості робочої сили на них використовувались, головним чином, вільні матроси. Власники отримували субсидії з державного казначейства. Для будування купецької пристані в Херсоні, яка була збудована у 1836 р., було відпущено 50 108 руб. Для ввозу з-за кордону потрібних інструментів були введені вигідні умови. Про це свідчить Положення Комітету міністрів від 4 листопада 1847 р., що дозволяло російським підданам, які будували за свій рахунок судна, отримувати безмитно з-за кордону металеві корабельні приладдя. Допомога держави і адміністративної влади виявилась у

відкритті в Херсоні у 1834 р. училища торгівельного мореплавства для підготовки не тільки шкіперів і штурманів, але й будівників торгівельних суден. На утримання кожного року відпускатися з державної казни 18 000 руб. [6, с. 248].

Як відомо, в першій половині XIX ст. в країнах Західної Європи почався процес витіснення парусного судноплавства паровим. Для південної України пуск парового судна став великою подією. В Одесі був спущений пароплав, який ходив по Дніпру, Дністру і Чорному морю, потім між Одесою і Херсоном [13, с. 18].

Таким чином, суднобудування розвивалось бурхливими темпами, чому сприяв промисловий переворот.

У Херсоні існувало лише єдине підприємство важкої промисловості, яке стало першим подібним підприємством на Півдні України – «Херсонський ливарний завод». Під час війни з Османською імперією 1787-1791 рр. у зв'язку з безпосередніми потребами армії та флоту було створено підприємство важкої промисловості. Воно було засноване в 1789 р., знаходилося в районі південних фортець. Це підприємство було призначене для виготовлення артилерійських знарядь. Ливарний двір був укомплектований майстрами і робітниками зі старих заводів [15, с. 84]. Серед малих відомостей про цей завод є свідчення М. Л. Фалєєва Потьомкіну від 27 квітня 1791 р. про високу якість гармат, зроблених на заводі, і вказує, що вони були кращі, ніж брянські [5, с. 326]. За перші 5 місяців свого існування завод виготовив 88 гармат. У 1791 р. ще до закінчення війни Потьомкін указував імператриці, що на Херсонському заводі зроблено більше 150 великих гармат [14, с. 92].

Після війни завод працював з великими перервами. Але він перейшов у XIX ст., причому з 1804 до 1811 р. на ньому було перероблено 6 000 пудів металу. Виробляли необхідні для чорноморських портів знаряддя. Хоч ливарний двір проіснував і недовго, але залишив помітний слід в історії міста.

Серед підприємств з обробки корисних копалин не було великих. Найбільше значення мали для мешканців Херсона цегельні заводи. Чисельність їх у 1859 р. становила 10 з виробництвом у 3 270 руб.; 3 гончарних, 2 вапняних і 1 горшечний. У 1861 р. на 5 цегельних заводах сума виробництва дорівнювала 1 230 руб., на 3 гончарних – 300 руб., на 3 вапняних – 1 200 руб. [10, с. 324].

До підприємств, заснованих у 1793 р., відноситься канатний завод у Херсоні, який належав державі. За указом 28 лютого 1792 р. сюди були переведені майстри з Білорусії і із заводів Потьомкіна [11, с. 46]. Як ми бачимо, і в цьому випадку мало місце виникнення галузі промисловості, причому старі райони забезпечували Південь України кваліфікованими робітниками. На ньому вироблялось до 90 000 пудів пеньки на суму до 200 000 руб. Кількість робітників не перевищувала 480 чоловік. У 1850 р. він був переведений до Миколаєва. У Херсоні існувало ще 2 приватних заводи, продукція одного з них у 1860 р. не перевищувала 3 750 канатів на суму

157 тис. руб. Про другий завод О. Шмідт прямо повідомляє, що він «завалився» [6, с.256].

Розвиток шкірної справи почався з переведенням у 1814 р. двох заводів. У 1846 р. два заводи робили обороти на 25 000 руб. У 1852 р. власниками вовно-миен був збудований третій завод для виготовлення голяков, тобто шкір з палих овець. У 1857-1859 рр. на них завершилися роботи.

Виникнення гуральних заводів пов'язане з наказом від 18 грудня 1809 р., який утвердив за Південною Україною право виготовляти горілку [12, с.308]. Через деякий час у Херсоні з'явилося 4 заводи. Ці підприємства належали власникам великих капіталів, здебільшого частини грецької та вірменської національностей.

У 1846 р. відкрився перший пивоварний завод. Вироблялось пиво на суму 3 700 руб., у 1859 р. – 12 390 руб., у 1861 р. – 12 200 руб. Тютюнових мануфактур було 7. Обороти склали 74 000 руб. [12, с.312]. Усі наведені підприємства були лише мануфактурами, які об'єднували велику кількість вільнонайманих робітників.

Перший лісопилний завод був побудований у 1851 році купцем Готроном. У 1855 р. на ньому було розпилено лісу на суму в 30 000 руб., а у 1858 р. вартість дорівнювала 60 000 руб. У 1859 р. купці – брати Вайнштейни збудували другий завод. У 1861 р. на обох заводах було розпилено лісу на суму 122 000 руб. [14, с.108]. Перший чугуно-ливарний завод Вадона був побудований у кінці 1850-х рр.; у 1857 р. робив оборотів на суму 2 000 руб., до 1861 р. обороти піднялись до 4 000 руб.

Таким чином, не дивлячись на переважно сільськогосподарський характер промисловості Херсона і на велику кількість у ньому поміщицьких підприємств, у місті все більшого значення набуває капіталістична промисловість у вигляді підприємств купців, колоністів, мешканців міста. Одні з них були одночасно і власниками, і робітниками, інші – організаторами виробництва, але вони наймали робітників. Більше всього було підприємств легкої промисловості з використанням рослинної сировини, з переробкою продуктів тваринництва. Новим явищем було виникнення підприємства важкої промисловості – Херсонський ливарний завод – державне підприємство, засноване на роботі кріпаків, що все ж сприяло поширенню технічних навичок.

Дві особливості характеризують промисловість XIX ст. Більша частина підприємств з'являється лише в другому десятиріччі. При цьому зв'язок промисловості з тваринництвом виступає яскраво. Ці особливості можна пояснити відносно пізнім освоєнням території, яка склала Херсонську губернію,

і великої ролі тваринництва в її господарському житті.

З часом почали помічатись суперечливі тенденції, пов'язані з кризою феодално-кріпосницької системи. Особливо яскраво вони виявились на державних мануфактурах. Адміністративною владою запроваджувались технічні вдосконалення, які мали на меті розширити виробництво. Але виявилось, що в результаті цих нововведень підприємства зазнавали збитків. Перетворитись у фабрики вони не могли через кріпосницький характер праці, Підприємства, засновані приватними особами на вільнонайманій праці працювали, як правило, недовго без підтримки з боку адміністративної влади.

Розвиток сільськогосподарського і промислового виробництва сприяв розвитку внутрішньої торгівлі. Асортимент товарів на ринках міста був різноманітним, що було наслідком, по-перше, розвитку місцевого господарства, по-друге, поширювалися зв'язки між херсонським повітом та іншими регіонами країни. Все ж таки внутрішній ринок був недостатньо містким, щоб забезпечити рівномірне функціонування ярмарок. Розвиток внутрішньої торгівлі сприяв росту товарно-грошових відносин, які приходили на зміну натуральному господарству, підсилювало циркуляцію грошей.

Роль участі адміністративного управління в розвитку промислового комплексу міста не була досить помітною. В основному адміністративна участь тут полягала в «допомозі» промисловим та торгівельним підприємствам. Адміністративне управління більше виконувало роль спостерігача і бюрократа, що відправляв у центр щорічні звіти про розвиток торгівлі та промисловості в місті.

Негативну роль зіграло адміністративне управління в тому, що розривало господарські зв'язки між різними підприємствами (державними та приватними), стимулювало натурально-господарську замкнутість підприємств і, як наслідок, прагнення одержувати більше, ніж віддавали. Одержавлення управління, заснованого на включенні виконавчих органів у державну вертикаль при одночасному дублюванні компетенції органів влади, додали подвійність функціям адміністративної влади: представляючи інтереси центра на місцях і, будучи ланкою єдиної державно-управлінської вертикалі, вона ж була однією з ланок місцевого самоврядування. Не було завершено розмежування компетенції як по вертикалі, так і по горизонталі. А, отже, не могло бути і господарської самостійності.

У перспективі подальших досліджень можна уточнити процес муніципалізації державної власності в XIX – початку XX століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф.1263: Отчеты губернаторов и обозрения Херсонской губернии, оп. 2, спр. 165. – 186 арк.
2. РДІА, ф. 1263, оп. 2, спр. 44. – 169 арк.
3. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. – Ч. 1. – С-Пб, 1861. – 314 с.
4. Чирков А. Краткий исторический очерк г. Херсона. – Херсон, 1864. – 18 с.
5. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона // Записки Одесского общества истории и древности. – Одесса, 1879. – Т. XI. – С. 324–388.

6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния : в 2 ч. / сост. А. Шмидт. – Ч. 2. – СПб. : Воен. тип., 1863. – 876 с.
7. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. – 382 с.
8. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма /1825-1860/. – М., 1981. – 214 с.
9. Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в. – М., 1976. – 215 с.
10. Мишулин А. А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства, Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства. – Одесса, 1897. – 480 с.
11. Исторический очерк г. Херсона // Херсонский адрес-календарь на 1896 г. – Одесса, 1895. – С. 1–86.
12. Матвієвський П. Е. З історії промисловості Південної України наприкінці XVIII ст. // Наукові записки Інституту історії Академії Наук УРСР. – К., 1957. – Т. IX. – С. 304–313.
13. Маркевич А. Краткий очерк русского судоходства в Черном море и истории Черноморского флота. – Симферополь, 1890. – 36 с.
14. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К. : Наукова думка, 1984. – 219 с.
15. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – 264 с.
16. Историческое описание городов Херсонской губернии // Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 г. – Херсон, 1913. – С. 51–52.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© О. В. Черемісін, 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.12.2010